

مقاله پژوهشی

ارزیابی کیفی روند توسعه بر بافت پیرامونی مکان مقدس با تأکید بر خیابان امام رضا (ع)*

سمیه صبوری**

کارشناس ارشد معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

پریچهر صابونچی

پژوهشگر دکتری معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۱۰ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۱

چکیده | از دیرباز مکان‌های آیینی نقش اصلی در توسعه و ریخت شهر ایفا می‌کرده‌اند اما امروزه رشد سریع شهرها به ویژه شهرهای بزرگ منجر به تغییر و تحولات گسترده کالبدی، فعالیت و عملکردی شده است. این تحولات باعث شده عرصه‌های عمومی شهری که روزگاری مقر شیرین‌ترین خاطرات مردم و عظیم‌ترین رویدادها و مهم‌ترین مکان برای روایبی شهروندان بوده است، به گذرگاه‌هایی ناآشنا، بی‌روح و سخت بدل شوند؛ به گونه‌ای که قدرت کشف و درگیری انسان با فضا را از میان برده‌اند. محور آیینی امام رضا (ع) به عنوان آستانه ورود به مکان مقدس، یک محور فعال شهری در بافت سنتی شهر است که از دوره پهلوی تاکنون کیفیت دسترسی به این مرکزیت را تعریف کرده و از مهم‌ترین ارزش‌های مکان‌مندی فضا برخوردار است. اما امروزه به دلیل تحولات کالبدی و شکاف‌هایی که با گذشته تاریخی خیابان به وجود آمده، هویت مکانی محور را خدشه‌دار کرده است. هدف از این مقاله، ابتدا تبیین عوامل مؤثر بر عدم تداوم هویتی مکان و سپس بررسی مؤلفه‌ها و ویژگی‌هایی است که به منظور ایجاد مکان‌مندی در محور امام رضا (ع)، نیازمند بازتعریف دوباره در فضا هستند. روش پژوهش تحلیلی-توصیفی و بر مبنای اسناد، منابع کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد تداوم کالبدی در محور امام رضا (ع) ضمن حفظ جنبه‌های هویتی و جلوگیری از گسست تاریخی محور با گذشته خود، قادر به حل مشکلات ارتباطی- عملکردی به بهترین نحو است. به طوری که استمرار مکان‌مندی در محور، ملزوم به وجود این ویژگی‌ها بوده و فقدان هر کدام موجب تضعیف مکان‌مندی و در نتیجه منظر آیینی محور می‌شود.

کلیدواژه‌ها | مکان مقدس، آیین، نامکان، خیابان امام رضا (ع).

محدوده‌ای است تهی از هویت و تاریخ و تحقق آن درون فضایی همسان شکل می‌گیرد (اوژه، ۱۳۸۷). به دنبال انقطاع تاریخی و بریدن از آنچه میراث گذشته محسوب می‌شد، و در پی بیانیه‌های تقسیم شهر به نواحی عملکردی با فضاهای سیال و بی‌انتها و شکل‌های ساده و احجام خالص و مکعب شکل، آنچه حاصل شد مکان‌هایی بدون تفاوت در کیفیت و

مقدمه | معنای مکان از جمله مفاهیمی است که امروزه به طور گسترده‌ای برای مقابله با ازدست‌رفتن مکان حائز اهمیت است. جست‌وجوی معنی در مکان‌ها و فضاهای شهری در دهه‌های اخیر بسیار مورد توجه قرار گرفته است. مکان، هویت‌مند، رابطه‌مند و دارای تاریخ است. بر این اساس نامکان

** نویسنده مسئول: ۰۹۱۵۹۴۹۵۲۰۲@sabourisomaye74@yahoo.com

الگوی توسعه شهرهای زیارتی عراق انجام داده است که در آن تأکید بر نحوه اثرگذاری ارزش‌های اجتماعی در حال تغییر در نحوه توسعه شهرهای زیارتی داشته و به ارزش‌های پایدار معنوی و غالب‌بودن آن در الگوی توسعه نیز اشاره می‌کند. در زمینه مفهوم مکان و مکان‌مندی فضا، حبیبی (۱۳۸۷) با بیان عوامل به‌وجودآورنده هویت، مکان و تأثیر آن روی انسان، معتقد است دو عنصر شاخص انسان و مکان و تعامل آنها در شکل‌گیری مکان نقش مؤثری دارد. همچنین یگانه، بمانیان، عینی‌فر و انصاری (۱۳۹۳) مکان‌مندی را به‌عنوان شرط علی پیوستگی شهر و ساختمان توسط شهروندان ضروری می‌دانند. عالم، وزیری و رضایی شریف (۱۳۹۲) نیز عوامل مؤثر در دل‌بستگی به مکان را در فضاهای آیینی مورد بررسی قرار داده و راهکارهایی را در دو بعد فعالیت و کالبدی برای ایجاد حس دل‌بستگی به مکان ارائه می‌دهند که گامی به سوی ارتقاء هویت در فضاهای شهرهای ایرانی-اسلامی در پی خواهد داشت. لیکن پژوهش پیش‌رو ضمن تأکید بر ارزش‌های مؤثر در مکان‌مندی فضاهای آیینی به چگونگی اثرگذاری این عوامل بر میزان مکان‌مندی محور امام رضا (ع) می‌پردازد.

روش تحقیق

از آن‌جا که در این تحقیق، به منظور دستیابی به عناصر و مؤلفه‌هایی است که امکان ارتقای فضای آیینی به فضایی مکان‌مند را دست‌یافتنی می‌کند، در ابتدا از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و شیوه توصیفی، با بیان مفاهیم مکان، نامکان و بررسی سیر و تحول مناظر آیینی در شهر به این موضوع می‌پردازد که آیین یک پدیده فضایی-مکانی است و سپس به‌شیوه تحلیل نمونه موردی از جنبه‌های شکلی، ذهنی و ارتباطی، اول تحولات فیزیکی مرتبط با مکان را توضیح می‌دهد؛ دوم ویژگی‌های عملکردی مؤثر در مکان‌مندی فضا را بررسی می‌کند و سوم با روش تحلیل محتوا و مطالعه ارزش‌های ذهنی و فرایندهای مؤثر بر کیفیت مکان، به نحوه ارتباط میان توسعه و میزان هویت‌بندی بافت پیرامونی حرم امام رضا می‌پردازد. بر این اساس روش پژوهش حاضر مبتنی بر روش توصیفی-تحلیلی است و جمع‌آوری داده‌ها از طریق منابع نوشتاری، مقالات، نقشه‌ها، اطلاعات موجود در وبگاه‌های سازمان‌ها و مشاهدات میدانی صورت گرفته است.

مبانی نظری

• نظریه مکان و نامکان

مفهوم مکان در علوم مختلفی همچون معماری، طراحی شهری، جغرافیا، روانشناسی محیط و... مورد مطالعه قرار گرفته است. تعاریف مختلفی در ارتباط با این مفهوم ارائه شده است که گاهی بسیار مبهم و پیچیده هستند (Creswell & Clark, 1986).

رمز و راز بود؛ از این رو تنوع، سرزندگی و پویایی از فضاهای شهری رخت برپست (شولتز، ۱۳۸۲). مشکلی که امروزه در اکثر شهرها وجود دارد تهی‌شدن فضاهای شهری از معنای واقعی و ایجاد پدیده بی‌معنایی است. یکی از نکات مهم در شهرهای زیارتی، تأثیر عملکرد آیین بر مکان‌مندی فضای شهری است که بر توسعه و تحول فیزیکی در این شهرها به‌شدت اثرگذار بوده است. اما امروزه اقداماتی نظیر توسعه، بازسازی و نوسازی در بافت پیرامونی اماکن مقدس صرفاً جنبه کالبدی داشته و تزریق کاربری‌ها با اهداف اقتصادی-تجاری سبب تضعیف مکان‌مندی فضاهای آیینی در سایر شهرهای زیارتی شده است. شهر مشهد که مرقد حضرت امام رضا (ع) را در مرکز خود جای داده و واجد ارزش‌های تاریخی-فرهنگی و معنوی است، در مواجهه با نیازهای جدید قادر به کنترل روند توسعه و حفظ بافت تاریخی خود نبوده و ساخت‌وسازهای جدید بر ارزش مجموعه حرم مطهر به‌عنوان اصلی‌ترین عنصر شهر مشهد تأثیر منفی گذاشته است. مطالعاتی نیز در این زمینه انجام گرفته که مشکلاتی از قبیل عدم وجود معانی اسلامی و شیعی در محور را بازگو می‌کنند (بنایی منش، بیوکی و حاصل طلب، ۱۳۹۳). بی‌توجهی به مقوله معنا و ایجاد فضاهای فاقد هویت، سرد و بی‌روح در محور امام رضا (ع) گواهی بر این مدعا است. این مقاله با هدف بررسی نقش عناصر قابل توجه در فرایند مکان‌سازی محور امام رضا (ع) که یکی از مهم‌ترین محورهای آیینی شهر مشهد است، پاسخگویی به سؤالات زیر را در نظر دارد:

چه عواملی باعث مکان‌مندی فضای آیینی می‌شود؟

چه راهکارهایی را می‌توان در جهت ارتقای مفهوم مکان در خیابان امام رضا (ع) که امروزه از آن به‌عنوان نامکانی در بافت آیینی یاد می‌شود، به‌کار گرفت؟

پیشینه تحقیق

به منظور بررسی مکان‌مندی فضاهای آیینی، مطالعات در این پژوهش در دو سطح انجام گرفته است. ابتدا در ارتباط با فضاهای آیینی، جوادی (۱۳۹۲)، فرزین (۱۳۸۹)، ابرقویی‌فرد، صابونچی و فرزین (۱۳۹۷) با تأکید بر طبیعت‌گرایی متداوم در همه دوره‌ها به‌عنوان الگوی شکلی ثابت و نقش اجتماعی مناظر آیینی در دوره اسلامی به‌عنوان نتیجه ذهنی مشترک، معتقدند که باید گامی در جهت بازخوانی نقش این مناظر در ساختار هویتی شهرهای ایرانی برداشت. نطاق و مخلص (۱۳۹۸)، نیز با بیان ارتباط بی‌واسطه حرم مطهر امام رضا (ع) با بافت مجاور، آن را عنصری در کنار سایر عناصر و کانون‌های شهر و جزئی از هویت منظرین محل زیارت و سکونت می‌دانند. همچنین حسین (Hussein, 2013) مطالعه‌ای در خصوص ارزش‌های اجتماعی در حال تغییر در شهرهای زیارتی و تأثیر آنها بر

فضای شهری هستند و آنچه به ثمر می‌نشیند هویتی موهوم و غیرخودی خواهد بود (اوژه، ۱۳۸۷).

• نقش آیین در مکان‌مندی فضا

- نقش آیین در فضاهای شهری

از دیرباز فضاهای آیینی نقش مهمی در شکل‌دهی به منظر شهرها و پایه‌های اعتقادی و فرهنگی جوامع بشری ایفا می‌کرده‌اند. به طوری که برخی از تاریخ‌دانان یکی از علل اصلی تشکیل شهر را معطوف به عملکرد آیینی و معنوی آن می‌دانند. زیرا از جهات مختلفی در تحلیل تاریخی فضاهای شهری ایفای نقش می‌کنند. نقش اول آنها قدمت و تاریخی بودن خود آیین است که نشانگر عمر طولانی آن ملت و جامعه است. نقش دوم، ویژگی‌هایی است که هر آیین خاص برای مکان برپایی خویش بر انسان‌ها القا می‌کند تا فضا را به گونه‌ای سامان دهد که مناسب برپایی‌اش باشد. نقش دیگر آیین‌ها، خاطره‌سازی و تثبیت خاطره‌های جمعی جامعه به مرور زمان است که علاوه بر زمان برپایی آیین‌ها، در سایر زمان‌ها نیز مردم را به سوی خود جلب می‌کند (نقی‌زاده، ۱۳۸۹). آیین‌های جمعی به‌عنوان کنشی اجتماعی همواره در طول تاریخ در پیوند با شهر و فضاهای آن بوده است. بدین‌صورت که از حیث کالبدی سبب ایجاد عناصر و فضاهایی خاص گردیده و یا به آنها شکل داده و اجرای آن در سازمان فضایی شهر در گذشته انسجام کالبدی-فضایی شهر را به‌دنبال داشته است و از حیث معنایی نیز سبب ایجاد فضاهایی خاطره‌انگیز، بامعنا و نمادین گردیده و در هویت‌بخشی به فضاها و ایجاد حس تعلق اثرگذار بوده است (علی‌الحسابی و پای‌کن، ۱۳۹۲). صرف‌نظر از کالبد اماکن آیینی آنچه اهمیت دارد رفتار و تعامل انسان‌ها به‌صورت

(Sime, 2011; مبینی دهکردی، ۱۳۹۰). مکان جایی است که بتوان در آن زیست و بیشتر از پنج دقیقه در آن ماند، در نتیجه مکان باید با زیستن پیوند بخورد. به عبارتی مکان فضایی محدودشده و دارای بار معنایی است اما هر فضایی را نمی‌توان مکان خطاب کرد. در ادامه تعاریف مختلف مکان (جدول ۱) مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است.

در مقابل مفهوم مکان اصطلاح نامکان توسط مارک اوژه در کتابی باعنوان «نامکان‌ها» مطرح شد. نامکان فضایی است که در آن هویت، ارتباط و تاریخ شکل نمی‌گیرد. از ویژگی‌های فعلی جهان معاصر می‌توان به افزایش روزبه‌روز بر تعداد آنها اشاره کرد. دنیای نامکان محکوم به انزوای فردی، به گذرا بودن و ناپایداری است و هیچ جامعه‌ارگانگی را در خود شکل نمی‌دهد. نامکان هم مثل مکان، به شکل ناب و مطلق وجود دارد؛ مکان‌ها در آن دوباره شکل می‌گیرند، روابط در آن باز برقرار می‌شوند. به عبارتی مکان و نامکان مثل قطب‌های مخالف هم هستند: اولی هرگز به کلی از میان نمی‌رود و دومی هرگز به کلی تحقق نمی‌یابد. نامکان‌ها در بهترین حالت محل تجمع مردم هستند، فارغ از این که بتوانند معانی خاصی را از حوزه کالبدی-کارکردی خود به شهروندان القا کنند. بنابراین می‌توان گفت تبدیل نامکان‌ها به مکان تنها با گذشت زمان و تاریخ امکان‌پذیر نیست؛ زیرا دیگر نمود فرهنگی جامعه خویش نبوده و صرفاً به‌عنوان نشانه‌ای فیزیکی در شهر، قادر به حفظ خاطرات ذهنی شهروندان در خود نیستند. به‌عنوان مثال می‌توان از نامکان‌هایی مانند مراکز تجاری، اقامتی، هتل‌ها و... نام برد که به‌دلیل نداشتن ویژگی‌های مکان‌مندی، صرفاً تکرار الگوهای بی‌هویت و تقلیدی از سایر نمونه‌های غربی در

جدول ۱. جمع‌بندی نظریات تعدادی از اندیشمندان در رابطه با مفهوم مکان. مأخذ: نگارندگان.

مفهوم مکان	نظریه پرداز
مکان، فضایی است که برای فرد یا گروهی از مردم واجد معنی باشد. مکان = فضا + معنی	Harrison & Dourish (1996)
مکان، ثبات و پایداری فضایی و زمانی زیست جهان است.	نوربرگ شولتز (۱۳۸۱)
قسمتی از فضا که به‌وسیله روابط اجتماعی مشخص می‌شود.	Logan & Molotch (1987)
هویت مکان را به سادگی منحصره‌فرد بودن آن از سایر مکان‌ها می‌داند.	لینچ (۱۳۷۲)
جایگاهی است فیزیکی با تمامی کیفیت‌های اجتماعی و مکانی‌اش که علی‌رغم پذیرا بودن تحول پیوسته، از کلیت مادی‌اش باز دفاع می‌کند و ارتباطات متقابلش را در لحظه‌ای از زمان بازگو می‌کند.	مدنی‌پور (۱۳۷۹)
مکان با ساختار فیزیکی و فعالیتی که در آن رخ می‌دهد تعریف مادی پیدا می‌کند و با شکل‌گرفتن تصویر و خاطره آن در ذهن انسان و در طول زمان معنا و روح پیدا می‌کند.	حبیبی (۱۳۸۷)
مکان ترکیبی است از جا، منظر، آیین، مسیر، افراد دیگر، تجربه شخصی، اهمیت‌دادن و پاسداری از کاشانه و زمینه‌ای برای سایر مکان‌ها.	Relph (1976)
مکان دارای سه ویژگی هویت، ارتباط و تاریخ است و دارای حدود و ثغور مشخصی است که ساکنین از آن دفاع می‌کنند.	اوژه (۱۳۸۷)

فرمی- فعالیتی، زندگی جمعی و سرزندگی از شاخص‌های مؤثر کارکردی- اجتماعی در ایجاد مکان هستند.

هویتی- تاریخی: عناصر هویتی- تاریخی با افزایش حس تعلق، خاطره‌انگیزی، ارتقاء هویت و ایجاد نشانه‌های معناداری که ریشه در فرهنگ و اجتماع دارند در طول مدت سکونت و آشنایی با فضا، باعث خلق تصورات ذهنی در فرد شده و فضا را بامعنی می‌کنند. در این راستا آیین در فضاهای آیینی سنتی نیز با گذشت زمان و ایجاد معانی خاص برای افراد از اهمیت بیشتری برخوردار گشته و سهم بسزایی در ارتقای فضا به مکان ایفا می‌کند. با آغاز دوران اسلامی مناظر آیینی به شیوه‌ای خاص در منظر شهرهای ایرانی تداوم یافته و زمینه‌ساز شکل‌گیری تحولاتی در کالبد، حیات اجتماعی، ادراکات شهروندان و به‌طور کلی هویت شهر ایرانی شدند (همان). بنابراین پیوند بین امر زیارت و سکونت و استمرار تصاویر ذهنی شهروندان از طریق حفاظت از عناصر دارای ارزش و معنا، مهم‌ترین شاخص‌های هویتی- تاریخی در مکان‌مندی فضا هستند.

- نگاه به آیین به مثابه پدیده‌ای فضایی - مکانی

همان‌طور که کاترینیل (۱۹۹۲) اشاره می‌کند، مطالعات آیینی به چند حوزه توجه خاص داشته است. دوره کلاسیک آن بیشتر دارای رویکردی مذهبی بوده است. رویکردهای کارکردگرایانه در جامعه‌شناسی برای تحلیل پدیده‌های اجتماعی و مردم‌شناسان نمادگرا به‌عنوان پایه و اساس پویایی فرهنگی، به آیین‌ها توجه دارند. در میان این پیشینه طولانی جای مباحث تحلیل فضایی آیین‌ها خالی است. در آیین تحرک و فعالیت فیزیکی و در نتیجه وجوه فضایی ارجح است. زیرا بدون فضا فهم آیین به‌عنوان فعالیت فیزیکی غیرممکن است. تعریف ریچاردس^۲ بیانگر رابطه مستقیمی میان آیین و فضا است، اما به‌طور دقیق رابطه میان آیین و وجوه فضایی آن را تشریح نمی‌کند (مسعودی‌نژاد، ۱۳۸۸) و پارکین به فضا‌مندی مراسم در آیین به‌عنوان اصل بنیادی توجه دارد. بنابراین رابطه میان آیین و فضا می‌تواند از دو منظر دیده شود: از منظر اول، آیین‌ها به فضا و مکان مربوط می‌شوند و از منظر دوم، آیین را به‌طور بنیادی پدیده فضایی وابسته به تحرک فیزیکی در میان فضا تشریح می‌کند. از این‌رو آیین‌ها هسته هویت اجتماعی و ذاتاً موضوعی فضایی هستند (Parkin, 1992). با تعاریف موجود از فضا، فضای شهری به‌عنوان یکی از زیرمجموعه‌های مفهوم فضا از مقوله فضا مستثنا نیست و صحنه‌ای است که بر روی آن نمایش زندگی جمعی، در معرض دید قرار می‌گیرد. ابعاد اجتماعی و فیزیکی شهر رابطه‌ای پویا با یکدیگر دارند و فضای شهری مشتمل بر دو فضای اجتماعی و فیزیکی است (صالحی، ۱۳۸۷؛ مدنی‌پور، ۱۳۷۹). بنابراین می‌توان چنین برداشت نمود که اولاً عرصه‌های جمعی به‌عنوان بخشی از فضای شهری، توانایی برگزاری آیین‌های جمعی را متناسب با ویژگی‌های خاص خود دارند. آیین به‌مثابه فعالیت اجتماعی نه‌فقط نیازمند فضا است، بلکه به خلق فضا منجر می‌شود. آیین نیز دارای ارتباطی متقابل با فضا است، به‌طوری‌که

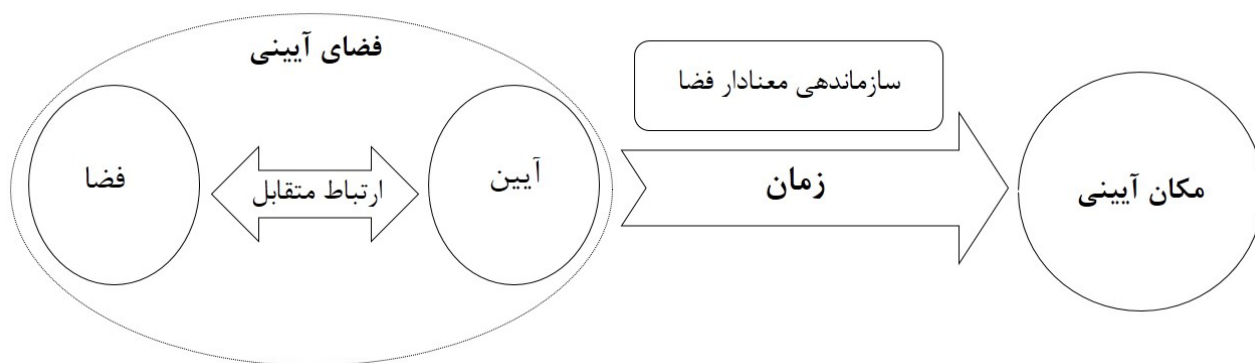
ذاتی و خودجوش حول محور یک کانون مقدس و جذاب است. زیرا رفتار انسان‌ها فضا را تعریف و آن را به یک مکان و جلوه‌گاهی از خاطره‌ها تبدیل می‌کند و منجر به ایجاد منظر آیینی می‌شود (خرم‌روی، ماهان و فرزین، ۱۳۹۸).

- عوامل شکل‌دهنده مکان در فضاهای آیینی

عوامل مختلفی از جمله عوامل فرهنگی، کارکردی، اجتماعی و کالبدی در مکان‌مندی یک فضا نقش دارند. چنانچه بتوان مکان را به‌مثابه «جایگاهی» هویت‌بخش، رابطه‌ساز و تاریخی تعریف کرد، می‌توان گفت مکان آیینی به‌دلیل برخوردار بودن از پیشینه ارزشمند تاریخی و معنوی، بالقوه دارای حس مکان بوده و با برهم‌نهی عوامل شکلی، محتوایی و افزایش مشارکت مردمی در گذر زمان صاحب هویت خاصی شده است (خاک‌زند و تیموری‌گرده، ۱۳۹۴). عوامل مؤثر در ایجاد یا ارتقاء فضا به مکان آیینی در قالب موارد زیر دسته‌بندی می‌شوند:

عناصر کالبدی: عناصر کالبدی از طریق ایجاد تمایز محیطی، ارتباط درون و بیرون در فضاها به ایجاد حس تعلق می‌پردازند. شکل، اندازه، رنگ، بافت و مقیاس به‌عنوان ویژگی‌های فرم هر یک نقش مؤثری در شکل‌گیری حس تعلق داشته و نوع ساماندهی و چیدمان اجزاء کالبدی نیز عامل مؤثر دیگر است (جوان فروزنده و مطلبی، ۱۳۹۰). مکان‌های آیینی نیز به‌دلیل قرارگیری در مرکز محله‌ها و موقعیت مناسب دسترسی، شاخص بودن و داشتن عناصر نشانه‌ای و سایر موارد کالبدی دیگر در ارتقاء فضا به مکان نقش مهمی را ایفا می‌کنند. مکان مقدس در شهر اسلامی به‌صورت جزئی از یک کل در ساختار شهر ظاهر می‌شود. گرچه این جزء خود نطفه پیدایش و هسته اولیه آن کل بوده و همواره در تغییرات آن نقش تعیین‌کننده داشته است (اعتضادی، ۱۳۷۷). بنابراین ویژگی‌های خوانایی، مرکزیت و ایجاد یک کلیت فیزیکی از مهم‌ترین شاخص‌های کالبدی در مکان‌مندی فضای آیینی هستند.

عناصر ارتباطی- کارکردی: مشارکتی بودن، تأمین آسایش روانی و فیزیکی، لذت‌بردن افراد از حضور در فضا و تأمین مابه‌ازاهای کالبدی و فرصت‌های لازم جهت بروز فعالیت‌های اجتماعی در ایجاد یک مکان موفق مؤثر است (دانشپور، سپهری مقدم و چرخچیان، ۱۳۸۸). برای افزایش مشارکت و تعاملات اجتماعی در فضاهای آیینی اجتماع‌پذیر بودن فضا نقش مؤثری دارد (سرمست و متوسلی، ۱۳۸۹). فضاهای آیینی به‌واسطه تجربه مشارکت و هم‌حسی فضایی یکی از قوی‌ترین تجربه‌های فضای جمعی هستند که در فرهنگ ما ایرانیان با داشتن مناسبات نزدیک با عوامل طبیعی همچون آب، درخت و بهره‌مندی از ماهیت جمعی و آیینی، کیفیت مثبت محیطی را برای تقویت تعاملات و روابط اجتماعی فراهم کرده و به‌تبع آن امکان شکل‌گیری ذهنیت واحد ساکنان از شهرشان را ایجاد کرده‌اند (ابرقویی‌فرد، صابونچی و فرزین، ۱۳۹۷). از این‌رو برخوردار بودن از ویژگی‌های مختلف

تصویر ۱. اثرگذاری آیین بر مکان‌مندی فضا. مأخذ: نگارندگان.

این خیابان سه گره اصلی شهر (میدان‌های بیت‌المقدس، بسیج و ۱۵ خرداد) را به یکدیگر متصل می‌کند و به دو کاربری مهم شهر منتهی می‌گردد. از سمت میدان بیت‌المقدس به حرم مطهر امام رضا (ع) و از سمت میدان ۱۵ خرداد به ترمینال مسافربری مشهد راه می‌یابد (تصویر ۲). محور امام رضا (ع) به‌عنوان زنجیر اتصال اصلی مکان مقدس و شهر به‌عنوان یکی از ارکان اصلی در ستون فقرات شهر از گذشته مورد توجه ویژه بوده است. اما شاکله اصلی خیابان از اواخر دوره پهلوی اول و پهلوی دوم به دلیل گسترش شهر و توسعه بافت با مشکلاتی مواجه شده که تا به امروز ادامه یافته است.

• تحولات کالبدی

- پیش از پهلوی

با ساخت حرم مطهر امام رضا (ع) و به‌دنبال آن شکل‌گیری بازار، گسترش شهر سناباد و محلات در دوره تیموریان، ایجاد مساجد و ارگ حکومتی در عصر صفوی و قاجار، مشهد رفته‌رفته کالبد شهری به خود گرفت و خیابانی مستقیم در بافت مرکزی شهر با عنوان بست بالاخیابان و پایین خیابان برای ارتقای مفهوم یا جایگاه یک فضا یا مکان شهری احداث شد (تصویر ۳) (سرخیلی، پورجعفر و رحیمیان، ۱۳۹۳).

- پهلوی

در دوره پهلوی اول با ورود به دوران نوگرایی و تجددخواهی و احداث فلکه حضرت؛ کنگ احداث دو خیابان طبرسی و تهران نیز زده شد. با ساخت خیابان تهران در سال ۱۳۰۹، قبرستان عیدگاه خراب و بعدها فلکه برق در امتداد آن شکل گرفت (تصویر ۳). در دوران پهلوی دوم خیابان تهران به‌عنوان محور مهم ورود به مشهد مقدس مورد توجه قرار گرفت و نقش فراشهری آن با کمک تعریض خیابان و تعیین ضوابط خاص برای معماری بناهای نوین‌دو طرف آن تقویت گردید. در ادامه، با گسترش نگرش تخریب و نوسازی به بهانه ساخت معابر مناسب و کافی برای سواره و حل مسائل ترافیکی مرکز شهر مشهد، فلکه حرم و محور امام رضا (ع) به ترتیب به حلقه و خیابانی با ماهیت ترافیکی مبدل شدند (همان).

- پس از انقلاب

پس از انقلاب اسلامی کانون توجه و توسعه بار دیگر به جهت

تصویر ۲. موقعیت خیابان امام رضا (ع) در شهر مشهد. مأخذ: نگارندگان.

بر آن تأثیر می‌گذارد و از آن تأثیر می‌پذیرد (تصویر ۱). دوم، آیین به‌مثابه پدیده‌های فرهنگی-اجتماعی، قابلیت حمل روابط اجتماعی و فرهنگی را دارد و از آن جایی که فضاهای جمعی نوع خاصی از سازمان‌یافتگی زندگی اجتماعی تلقی می‌شوند و به‌عنوان فضایی کالبدی در ارتباط مستقیم با فضای اجتماعی است، در نتیجه آیین را می‌توان پدیده‌های فضایی و در تعامل با شهر دانست. سوم با ذکر این مهم که ایجاد هویت و مکان‌مندی فضاهای شهری وابسته به ثبات سه مؤلفه رابطه انسان با فضا، ایجاد معنی در فضا و تداوم کالبدی است، آیین با برخورداری از شروط لازم در گذر زمان با سازمان‌دهی معنادر فضا سبب هویت‌مند شدن و مکانیت آن می‌شود (تصویر ۱). بدین ترتیب آیین را می‌توان پدیده‌های فضایی-مکانی دانست.

نمونه موردی: تحلیل خیابان امام رضا (ع) (تهران) بر مبنای شاخص‌های مکان‌مندی فضا

• محدوده مورد مطالعه

خیابان امام رضا (ع) یکی از مهم‌ترین شریان‌های حوزه مرکزی شهر مشهد و یکی از چهار مسیر اصلی دسترسی به حرم مطهر است.

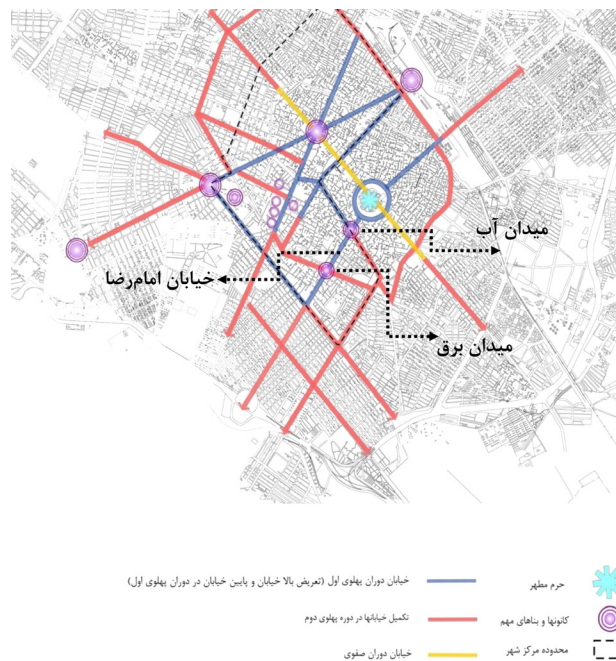
تا افراد زمان بیشتری را در فضای خیابان سپری نمایند. این خیابان به‌عنوان یکی از شریان‌های اصلی منتهی به حرم، با برگزاری مراسم ویژه در مناسبات خاص چهره‌ای متفاوت به خود می‌گیرد که بیانگر نقش آیینی و مذهبی این خیابان در کنار سایر نقش‌های آن است. در مجموع امروز به‌دنبال افزایش قیمت زمین و تبدیل محدوده به محل سرمایه‌گذاری وسیع، تغییر نوع فعالیت‌ها و کاربری‌ها (تجاری، اقامتی، مراکز تفریحی و خدماتی مربوط به زائران) و مهاجرت ساکنان از مرکز به حواشی، شکل‌گیری فضای رقابتی بین دو عامل اقتصاد و مذهب را شاهد هستیم.

• تحولات هویتی - تاریخی

عدم هماهنگی عناصر کالبدی با ارزش‌های فرهنگی - مذهبی و نابودی پیوندهای ذهنی با بافت تاریخی ضربه مهلکی بر میراث فرهنگی، عقبه مدنی و معنوی محور وارد آوردند. با نهایت تأسف باید اذعان کرد که نوسازی‌های غیراصولی و شتابزده و توسعه سوداگرانه طی دهه‌های اخیر در محور، حریم، مکان، بافت و فضای آیینی را که می‌توانست کانون تشعشع حیات دینی و معنوی زائران باشد، به فضایی خالی از هویت معنوی درآورده که منجر به قطع ارتباطش با مردم شده است. همخوانی نام و فضا و علت انتخاب نام جدید، نکته‌ای است که می‌تواند به مقبولیت یا عدم پذیرش آن توسط ساکنان شهر در کارکردهای روزمره بینجامد. به‌عنوان مثال تغییر نام محور از تهران به امام رضا (ع) و پذیرش آن از سمت مردم نشان از قدرت و پتانسیل آیینی محور دارد. زیرا تقدس مکانی حرم و حریم حضرت رضا (ع)، همچنان بر هویت محور امام رضا (ع) اثرگذار بوده و هنوز مجموعه حرم و محور امام رضا (ع)، در مرکزیت عملکردها، ارتباطات و کانون توجه کل شهر قرار گرفته و نقطه عطف تردهای شهری، تمرکز جمعیت و مراسم فرهنگی - آیینی است. همچنین میدان ۸۷ ساله بیت‌المقدس به‌عنوان یکی از شریان‌های حیاتی شهر و یکی از بازوهای اصلی منتهی به حرم، با وجود داشتن شناسنامه‌ای با شش اسم (فردوسی، روس‌ها، آب، دقیقی، فروریختن و ساختن و بیت‌المقدس) باز هم این روزها به سبب قوی‌بودن بعد معنا و خاطره در حافظه شهر، بیشتر به نام فلکه آبیان مردم شناخته می‌شود.

تحلیل یافته‌ها

در راستای تحلیل محور، عدم توجه به معنا از مهم‌ترین دلایل عدم موفقیت طرح موجود است. بدین سبب با تمرکز بیشتر بر بعد معنایی مکان، در گام سوم با استفاده از رویکرد کیفی اقدام به کشف معنای خیابان امام رضا (ع) شد، تا بتوان به نقش محور در شهر و معنای آن در ذهن مخاطبان فضا پی برد. در

تصویر ۳. تحولات کالبدی از دوره صفوی تا پهلوی. مأخذ: www.zibasazi.mashhad.ir

انتقادات جدی نسبت به حاشیه رانده‌شدن حرم در ارتباط با شهر با تأکید بیش از پیش بر مرکزیت مجموعه حرم در کل شهر قرار گرفت (تصویر ۴). در این دوره مشکل اصلی در خیابان امام رضا (ع) با وجود پیشنهادهای در خصوص بهسازی و سامان‌دهی، نبود و یا کمرنگ‌شدن پیوندها و عناصر پیونددهنده بافت پیرامونی حرم با شهر بود (عرفانیان سلیم و اصغرزاده، ۱۳۹۲).

با توجه به مرور سرگذشت بافت پیرامون حرم مطهر و خیابان امام رضا (ع) می‌توان مطابق جدول ۲ چهار دوره تغییر و تحول را برای آن برشمرد.

بنابر توضیحات ذکرشده تحولات کالبدی، هجوم عوامل مدرن‌شدن و شکاف‌هایی که با گذشته تاریخی شهر به‌وجود آمده، افول ارزش‌های اجتماعی، عملکردی، هویتی و فرهنگی را به‌دنبال داشته است به نحوی که شهر در حال رشد کردن است اما مدام از روح خودش فاصله می‌گیرد.

• تحولات ارتباطی - کارکردی

خیابان امام رضا (ع) در حدفاصل دو گره میدان بیت‌المقدس تا میدان بسیج دارای نقشی متمایز است. کوتاه‌بودن مسیر، دسترسی مستقیم به حرم و از طرفی محدودکردن دسترسی سواره (طرح زوج و فرد) جهت آرام‌سازی ترافیک محدوده باعث شده است که اکثر زائرین، مسافرین و مجاورین به‌صورت پیاده این مسیر را طی کنند. از سوی دیگر به‌دلیل تمرکز توریست و زائر در پیرامون حرم، این خیابان دارای ارزش اقتصادی و به‌عنوان مهم‌ترین محور تجاری - اقامتی شناخته می‌شود. علاوه بر آن، وجود فعالیت‌های بیست و چهار ساعته، باعث شده

تصویر ۴. خیابان تهران در گذر زمان. مأخذ: www.zibasazi.mashhad.ir.

جدول ۲. بررسی اقدامات کالبدی و آثار و نتایج آن بر بافت پیرامونی مکان مقدس. مأخذ: نگارندگان.

دوره توسعه	دوره تاریخی	شرح اقدامات کالبدی	آثار و نتایج	طرحواره
اول	پیش از پهلوی	آبادانی و توسعه ارگانیک پیرامون مکان مقدس تأکید بر موقعیت مکان مقدس و مرکزیت آن رونق بازار به سبب مجاورت با منشأ زیارتی شهر	مرکزیت حرم در ساخت اصلی شهر اصالت بخشی به هویت بازار و مسیر ارتباطی اصلی شهر تقویت نقش قدسی به واسطه قرار گرفتن در تقاطع عملکردی شهر	
دوم	پهلوی اول	توسعه و بازسازی صحن‌ها توسعه محورهای دید و ورودی‌ها به مکان قدسی (نظم هندسی) رونق بازار و کاروانسراها	تأکید بیشتر بر مرکزیت مجموعه قدسی تکیه بر شریان‌های دسترسی جدید پویایی و نوزایی کارکردهای اقتصادی و اجتماعی پیرامون حرم و میدان آب	
سوم	پهلوی دوم	- تغییر در بافت پیرامونی برای تأمین خدمات و تسهیلات مربوط به ساکنان و زائران - انتقال کاربری‌های تجاری پیرامون حرم به بازار جدید و نوساز (بازار رضا) - احداث خیابان‌های چلیپایی و شعاعی در بافت پیرامون - تأکید بر محورهای دید و توسعه فیزیکی شهر	- تأکید بر جنبه جلال و شکوه ظاهری مجموعه حرم - انقطاع مجموعه حرم از بافت پیرامونی - گردش سرمایه‌ها به سمت مراکز جدید تجاری، اداری و آموزشی شهر و توسعه شهر به سمت غرب	
چهارم	پس از انقلاب	- فرسودگی بافت‌های پیرامونی و شروع فرایند تخریب و نوسازی وسیع - تمایل زیاد به سرمایه‌گذاری در ساخت بناهای اقامتی و تجاری به دلیل ارزش بالای زمین و افزایش تعداد زائر - تخریب بناهای تاریخی و ساخت مجتمع‌های عظیم اقامتی و تجاری به بهانه تأمین خدمات زائر - توسعه فیزیکی مکان قدسی در شهر - بازار پررونق کالای بیگانه - سوداگری در زمین و ساختمان	- به وجود آمدن صحنه رقابت بین مجموعه حرم با ساختمان‌های بلندمرتبه و بعضاً پر زرق و برق تجاری و اقامتی - حضور گروه‌های سرمایه‌دار غیربومی به جای فعالان اقتصادی قدیم در بافت منطقه - مشارکت محدود و به عقب‌راندن ساکنان - ایجاد فضاهای متناقض با بافت زیارتی-تاریخی	

می‌توانند نقش مؤثری در ایجاد پدیده نامکانی داشته باشند. اکنون مدیریت و برنامه‌ریزی‌های صورت گرفته در محور بیش از اینکه مبتنی بر تاریخ، هویت و ذهنیت ساکنان بافت باشد، با نگرشی گردشگر محور همراه است. زیرا محور امام رضا (ع) تحت تأثیر تقابل دو نیروی مذهب و اقتصاد، با رشد و رونق به دلیل مراجعه زائران و توجه حاکمان همراه بوده؛ در نتیجه پیشی گرفتن اقتصاد از آیین و اجتماع سبب اولویت زائر بر شهروندان، مخدوش شدن منظر شهر و محور آیینی شده است. به طوری که امکان ایجاد ارتباطات کالبدی، اجتماعی و معنایی در محور به نسبت گذشته کمتر شده و صرفاً با محوری تجاری در خدمت زائرین روبه‌رو هستیم که با اخراج سکونت از محور، اجازه شکل‌گیری تاریخ و هویت مشترک را نمی‌دهد (تصویر ۵).

بدین ترتیب زمینه پذیرش نامکان‌ها از سوی زائرانی با حافظه‌ای تهی از خاطره شهری فراهم شد و این در حالی بود که حس تعلق به مکان و خاطرات شهری ساکنان پیشین و کنونی شهر در فرایند تغییر و تحول‌های پیاپی مخدوش می‌شد. در واقع شهروندان در تعریف چگونگی شکل‌گیری توسعه شهر و تغییر و تحول مهم‌ترین و قدیمی‌ترین عرصه شهری نقشی نداشتند. افزایش تعداد زائران، توسعه فیزیکی شهر، گسترش ساخت‌وساز و سیاست‌های نوسازی ارزش‌های مالی و سرمایه‌گذاری روی زمین‌های اطراف اماکن مقدس را به شدت بالا برد و با سیل منابع مالی سرمایه‌گذاران و سوداگران به این محدوده‌ها روبرو شدند. بدین ترتیب با ادامه روند تخریب هویت معنوی بافت از طریق اغتشاشات و ناهماهنگی‌های عینی-ذهنی، شاهد تبدیل نامحسوس مکان به نامکان و ایجاد گسست بین شهر و حرم، زائر و مجاور و فقدان تاریخ و هویت در محور بوده، زیرا مکان و نامکان قابل تبدیل به یکدیگرند. در تصویر ۶ به طور مختصر به عوامل اثرگذار بر این روند از سه منظر کالبدی، فعالیتی و معنایی پرداخته شده است. در نتیجه مطالعات و ارزیابی صورت گرفته، چنین فضایی که اتصال‌دهنده فضای مادی به فضای معنوی در شهر و بالعکس است، جهت زیست‌پذیری باید دارای الزامات خاصی باشد. به نحوی که بتواند از طریق تغییر فضای اقتصاد و سرمایه‌داری به فضای آیینی، حس معنویت به عنوان حس غالب موجود در این محور را تقویت سازد. پس این خیابان به عنوان یک محور فعال شهری و ایفاکننده همزمان نقش‌های اقتصادی و عبوری، نیاز به تنظیم فضاهای معینی جهت پیوند حرم و شهر دارد که آداب مربوط به زیارت، مراسم و آیین‌های مذهبی خاص، حضور عناصر طبیعی و ایجاد بستری مقدس در آن تدارک دیده شده باشد. در جدول ۴ به منظور ارتقاء نقش خیابان در ارتباط با حرم مطهر به راهبردهایی در زمینه‌های کالبد، فعالیت و معنا پرداخته شده است.

این راستا با اتکا به روش تحلیل محتوا و بررسی مصاحبه‌های مخاطبان، تجربه آنها در مواجهه با محور امام رضا (ع) استخراج شد. در گام بعد به منظور دستیابی به نتیجه‌ای جامع و مانع در خصوص درک مخاطب از محور، تلاش شد گروهی منتخب به صورت تصادفی جهت مصاحبه، بدون محدودیت سنی، جنسی انتخاب شوند که به صورت مداوم در مکان حضور پیدا کرده‌اند. انجام مصاحبه‌ها و انتخاب مصاحبه‌شوندگان تا اشیاع نظری ادامه داده شده است تا در نهایت، تعداد ۱۰ نفر داده‌های تحقیق را به حد اشیاع رساندند. مصاحبه کیفی این پژوهش به صورت نیمه‌ساختاریافته، با استفاده از سؤالات باز و به صورت رودررو با پاسخ‌دهندگان، به منظور کشف ماهیت معنای متبادر در ذهن آنها در رابطه با مکان، انجام گرفته است. مصاحبه شامل پنج پرسش بوده که حس کلی افراد نسبت به این محور را جست‌وجو می‌کند:

۱. مکان‌های مورد علاقه شما در محور چیست؟ چرا؟
  ۲. چه عواملی در این محور مورد تأیید شما نیست؟ چرا؟
  ۳. هویت محور امام رضا (ع) را چگونه توصیف می‌کنید و چه حسی در شما برمی‌انگیزد؟
  ۴. اغلب به چه منظور از این محور استفاده می‌کنید؟
  ۵. چه اصلاحاتی در محور می‌تواند صورت بگیرد؟
- در این پژوهش، فن تحلیل محتوا برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شده است. پس از آن که تمامی متن مصاحبه‌ها به منظور شناسایی معنا و تصاویر ذهنی شهروندان، به طور جداگانه بازخوانی شد، متن آنها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و برداشت محقق از عبارات پاسخ‌دهندگان مشخص شد. به طور مثال با بررسی تصاویر ذهنی موجود از ساکنین شهر مشهد می‌توان گفت ماهیت و مرکزیت شهر عمدتاً به حرم، فضای اطراف حرم و مسیرهای منتهی به آن محدود شده است. اما با آغاز فرایند نوسازی محور امام رضا (ع) از دهه ۱۳۱۰ تاکنون، تغییراتی را شاهد هستیم که می‌تواند تعیین‌کننده استمرار یا انقطاع و بازتعریف تصاویر ذهنی شهروندان از فضا باشد. در ادامه به بررسی نقاط ضعف و قوت محور از منظر ادراک ذهنی مخاطبان (جدول ۳) به عنوان ابزاری در دست طراحان جهت ایجاد حس مکان در فضاهای شهری امروزی که عمدتاً فاقد معنا هستند، می‌پردازیم.
- آن‌گونه که بحث شد، آیین در شمار عناصر مؤثر بر مکان‌مندی محور نقش اساسی ایفا می‌کند. به لحاظ مفهومی مکان‌مندی یک فضا از طریق وجود کیفیت‌های کالبدی، ارتباطی-کارکردی و هویتی-تاریخی حاصل می‌شود (یگانه و همکاران، ۱۳۹۳). بر این اساس فراموشی نقش آیینی محور با توجه به اهمیتی که در ادراک ساکنان از شهر دارد؛ افزایش نامکان‌ها و تضعیف کارکرد فضاهای جمعی را زمینه‌ساز شده است. کیفیات نامبرده هر کدام در طی فرایند توسعه، نوسازی و بهسازی به نحوی

ارزیابی کیفی روند توسعه بر بافت پیرامونی مکان مقدس...

جدول ۳. تجزیه و تحلیل حاصل از شناخت وضع موجود خیابان امام رضا(ع) در گذر زمان. مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۰

نقاط ضعف	نقاط قوت	
	محور اصلی دسترسی به حرم	محور فعال شهری
فضای فاقد روح و معنا	فقدان سرزندگی	محور توریستی و بی هویت
- معضل جدایی فضاهای عینی-ذهنی - جدایی بین عنصر آیینی و بافت پیرامون نوگرایی - تقابل مکان و نامکان	- اخراج سکونت - تفکیک امر قدسی زیارت و امر عرفی سکونت - استفاده گزری از محور - کمبود آب و پوشش گیاهی	- غلبه فضاهای عینی - فضاهایی بدون خاطره - تضعیف سرمایه اجتماعی - تمامیت خواهی تجارت و قدرت - تقابل اقتصاد و زیارت - نابودی بافت تاریخی و فرهنگی - عدم توجه به حق فرهنگ و هویت مردم
		- موقعیت مناسب نسبت به حرم - وجود هتلها و مراکز تجاری - دسترسی آسان (وجود خطوط مترو، اتوبوس و تاکسی)
		- محل تظاهرات و راهپیمایی - برگزاری مراسم مذهبی
		- نزدیکی به حرم - چشم انداز حرم - برخورداری از منظر زیارتی (سلام دادن به سمت حرم مطهر)

کارکرد	آیینی	مسکونی	نوگرایی	گردشگری زیارتی	توریستی اقتصادی
زمان	۱۳۰۹-۱۳۱۱	۱۳۳۵	۱۳۴۵	دهه ۸۰	دهه ۹۰
کالبد					
معنا-هویت	گذرگاه ارتباطی با قابلیت‌های ویژه جهت تشریف به حرم (تأکید بر نقش نمادین حرم، تقویت سنت تفرج و زیارت)	محور فعال شهری و محور اصلی دسترسی به حرم (اقتصاد زیارتی ... تجمیع منافع مادی و معنوی)	افول معماری آیینی و مقدس (اقتصاد تجارتی ... منفعت طلبی و عدم توجه به بُعد معنوی)	زدست دادن مفهوم مکان (تبدیل به محوری صرفاً عبوری فاقد ارزش معنوی)	عدم ارتباط زبانی و بیانی با بافت تاریخی (زندگی تاریخی در پشت معماری خیابانی)

تصویر ۵. روند تحولات کارکردی- هویتی خیابان امام رضا(ع) در گذر زمان. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۶. ارزیابی عوامل تأثیرگذار کالبدی، فعالیتی و معنایی بر سیر تبدیل مکان به نامکان در محور امام رضا (ع). مأخذ: نگارندگان.

جدول ۴. بررسی اقدامات جهت مکان‌مندی فضا در بافت پیرامونی مکان مقدس. مأخذ: نگارندگان.

هدف	اقدامات	کالبد	سرزندگی و جذابیت
خاطره‌انگیزی	فعالیت	فعالیت	معنا
- ایجاد فضاهایی که قابلیت توقف و نظاره اطراف را به افراد بدهند. - ایجاد تسهیلاتی برای فراهم شدن آسایش اقلیمی (رواق و کلوناد در حاشیه خیابان) - استفاده از عناصر طبیعی (آبنما و کاشت درختان در حاشیه مسیر) - رعایت مقیاس و تناسب انسانی، تعادل و سلسله‌مراتب، نظم هندسی، مرکزیت، محوریت، حفظ راستای دید - استفاده از عناصر سنتی و بوم‌آورد بافت تاریخی منطقه - استفاده از ابعاد زیبایی‌شناسانه و عناصر منظر آیینی مرتبط با منظر مقدس	- جلوگیری از تک عملکردی شدن عرصه خیابان - استقرار کاربری‌های متنوع در طول مسیر به نحوی که جاذب گروه‌های مختلف جمعیتی باشند. - استقرار کاربری‌های اوقات فراغت و فضاهای باز در طول خیابان و تقویت نقش اجتماعی آنها - رشد فعالیت‌ها، خدمات و تعلیمات مذهبی	- کاربرد شاخص‌های هویت‌ساز معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی - حفظ و تقویت نشانه‌های ذهنی جمعی و اسامی و نام‌های قدیم خیابان - حفظ و تقویت بناهای قدیمی و شاخص و خاطره‌انگیز - بازتولید لایه‌های معنایی خیابان در راستای تداوم هویت	- ایجاد پیوند و ارتباط بین مکان آیینی و شهر - جلوگیری از همه‌شمولی فضاها و اماکن - مکانسازی و احیای حیات شهری
نتیجه			

نتیجه‌گیری

تنها به‌عنوان فضاهایی تک‌عملکردی و تک‌بعدی به حیات خود ادامه دهند. نسبت این عوامل در محور امام رضا (ع) به‌عنوان یک مسیر آیینی و یکی از مهم‌ترین محورها در سیستم شبکه‌های ارتباطی برای عبور زائران و جمعیت بومی به‌گونه‌ای است که ماهیت آن را به سمت‌وسوی نامکانی و

تداوم کالبدی، ارتباطی-کارکردی و هویتی-تاریخی از عوامل مؤثر در مکان‌مندی فضای آیینی است، زیرا نادیده‌گرفتن هر یک از این شاخص‌ها در راستای توسعه شهر منجر به کاهش گرایش به این‌گونه فضاها شده و باعث می‌شود تا

محور، علاوه بر توجه به کیفیت‌های کالبدی، فعالیت‌ی و ایجاد نظام‌های چندعملکردی، نیازمند بازخوانی هویت و احیای مجدد معنا بر اساس ادراک و ذهنیت شهروندان است. بنابراین حفظ و حمایت از ساختار کالبد سنتی، زندگی‌بخشی، تنوع فعالیت‌ها، افزایش تعاملات اجتماعی، تداوم هویت و تقویت نقش خاطره‌ای و ادراکی، ارتقای نقش ارتباطی محور با حرم از جمله راهکارهایی است که باید جهت ارتقای مکان‌مندی این محور آیینی مدنظر قرار گیرد.

ایجاد خیابانی ترافیکی هدایت کرده است. غلبه اقتصاد بر مذهب، تمامیت‌خواهی قدرت، نادیده‌گرفتن نقش انسان و ارتباط او با فضا، غفلت از بعد معنایی در بیشتر مطالعات و مداخلات و عدم کنترل روند توسعه باعث غلبه فضاهای عینی و عدم دوام فیزیکی و اجتماع در این محور تاریخی به‌طور دائمی شده که آسیب‌های جبران‌ناپذیری را در هویت و مکانیت محور امام رضا (ع) به بار آورده است. بدین منظور جهت مکان‌مندی، تقویت ارتباطات و پیوندهای تاریخی با گذشته

پی‌نوشت‌ها

Placeness .۱

Richards .۲

*این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد سمیه صبوری با عنوان «بازطراحی منظر زیارتی خیابان امام رضا مشهد» است که به راهنمایی دکتر سیدامیر منصوری در سال ۱۴۰۰ در دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران به انجام رسیده است.

فهرست منابع

- ابرقویی‌فرد، حمیده؛ صابونچی، پریچهر و فرزین، احمدعلی. (۱۳۹۷). بازخوانی نقش مناظر آیینی در هویت‌بخشی به شهرهای ایرانی. *باغ نظر*، ۱۵(۶۵)، ۵-۱۲.
- اعتضادی، لادن. (۱۳۷۷). نقش مسجد در ساختار شهرهای مسلمان‌نشین. *صفه*، ۸(۲۶)، ۸-۲۱.
- علی‌الحسابی، مهران و پای‌کن، عصمت. (۱۳۹۲). تدوین چارچوب مفهومی تعامل شهر و آیین‌های جمعی و بررسی مصداق آن در آیین‌های عاشورایی. *مطالعات شهر اسلامی*، ۱۲(۱)، ۲۷-۳۶.
- اوژه، مارک. (۱۳۸۷). *نامکان‌ها: درآمدی بر انسان‌شناسی مدرنیته* (ترجمه منوچهر فرهمند). تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- بنایی منش، حسین؛ بیوکی، جلال و حاصل طلب، محسن. (۱۳۹۳). ارزیابی هویت نمادهای اسلامی در شهر با تأکید بر خیابان امام رضا (ع) مشهد. *اولین کنفرانس ملی شهرسازی، مدیریت شهری و توسعه پایدار*، تهران.
- جواد، شهره. (۱۳۹۲). بازخوانی روایت باستانی «آب و درخت» در دوران اسلامی. *هنر و تمدن شرق*، ۱(۱)، ۴۳-۵۰.
- جوان فروزنده، علی و مطلبی، قاسم. (۱۳۹۰). مفهوم حس تعلق به مکان و عوامل تشکیل‌دهنده آن. *هویت شهر*، ۵(۸)، ۲۷-۳۷.
- حبیبی، رعنا سادات. (۱۳۸۷). *تصویرهای ذهنی و مفهوم مکان. هنرهای زیبا*، ۳۹(۳)، ۳۹-۵۰.
- خاک‌زند، مهدی و تیموری‌گرده، سعیده. (۱۳۹۴). بررسی تأثیر آیین‌های عاشورایی بر منظر شهری و خاطرات جمعی از دیدگاه شهروندان. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱۹(۱)، ۵۵-۶۳.
- خرم‌روبی، ریحانه؛ ماهان، امین و فرزین، احمدعلی. (۱۳۹۸). تبیین مفهوم منظر آیینی و جلوه‌های تبلور آن. *هویت شهر*، ۱۳(۳۸)، ۵۱-۶۲.
- دانشپور، سید عبدالهادی؛ سپهری مقدم، منصور و چرخچیان، مریم. (۱۳۸۸). تبیین مدل دل‌بستگی به مکان و بررسی عناصر و ابعاد مختلف آن. *هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی*، ۳۸(۳)، ۳۷-۴۸.
- سرخیلی، الناز؛ پورجعفر، محمدرضا و رفیعیان، مجتبی. (۱۳۹۳). سنجش اثرات همگرایی نیروهای مذهب و اقتصاد در شکل و فرم منطقه ثامن شهر
- مشهد در دوره معاصر. *مطالعات شهری*، ۳(۱۲)، ۸۷-۱۰۱.
- سرمست، بهرام و متوسلی، محمدمهدی. (۱۳۸۹). بررسی و تحلیل نقش مقیاس شهر در میزان حس تعلق به مکان (مطالعه موردی: شهر تهران). *مدیریت شهری*، ۸(۲۶)، ۱۳۳-۱۴۶.
- شولتز، کریستین نوربرگ. (۱۳۸۲). *معماری: معنا و مکان* (ترجمه ویدا نوروز برازجانی). تهران: نشر جان جهان.
- شولتز، کریستین نوربرگ. (۱۳۸۱). *معماری: حضور، زبان و مکان* (ترجمه علیرضا احمدیان). تهران: مؤسسه نشر معمار.
- صالحی، اسماعیل. (۱۳۸۷). *ویژگی‌های محیطی فضاهای شهری امن*. تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی معماری و شهرسازی.
- عالم، سارا؛ وزیری، وحید و رضایی شریف، علی. (۱۳۹۲). بررسی جایگاه دل‌بستگی به مکان‌های آیینی. *دومین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی*، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز.
- عرفانیان، منا و اصغرزاده، آزاده. (۱۳۹۲). *بازشناسی جایگاه بازار سرشور در ساختار کنونی شهر مشهد*. *هفت شهر*، ۴(۴)، ۱۷-۲۹.
- فرزین، احمدعلی. (۱۳۸۹). *منظر زیارتی تهران*. *منظر*، ۲(۱۱)، ۲۶-۲۷.
- لینچ، کوین. (۱۳۷۲). *سیمای شهر* (ترجمه منوچهر مزین). تهران: دانشگاه تهران.
- مبینی دهکردی، علی. (۱۳۹۰). *معرفی طرح‌ها و مدل‌ها در روش تحقیق آمیخته*. *راهبرد*، ۲۰(۶۰)، ۲۱۷-۲۳۴.
- مدنی‌پور، علی. (۱۳۷۹). *طراحی فضای شهری* (ترجمه فرهادمرتضایی). تهران: شرکت پردازش و برنامه.
- مسعودی‌نژاد، رضا. (۱۳۸۸). *پویایی آیین عاشورا در شهرهای ایران در طی دگرگونی مدرن*. *پل فیروزه*، ۱۸(۱)، ۸۳-۹۲.
- نطاقی، محمدجواد و مخلص، فنونش. (۱۳۸۹). *مقایسه دو الگوی منظر مقدس در شهر اسلامی و مسیحی*، نمونه موردی: حرم امام رضا (ع) در مشهد و کلیسای دومو در میلان. *منظر*، ۱۱(۴۸)، ۱۴-۲۱.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۹). *تحلیل و طراحی فضای شهری*. تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
- یگانه، منصور؛ بمانیان، محمدرضا؛ عینی‌فر، علیرضا و انصاری، مجتبی.

- (۱۳۹۳). بررسی رابطه مکان‌مندی فضاهای عمومی شهری با ادراک پیوستگی ساختمان و شهر. مدیریت شهری، ۱۳(۳۵)، ۱۸۱-۱۹۹.
- Creswell, J. & Clark, V.L.P. (2011). *Designing and conducting mixed methods research*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
  - Harrison, S. & Dourish, P. (1996). *Re-place-ing space: the roles of place and space in collaborative systems*. In Proceedings of the 1996 ACM Conference on Computer Supported Cooperative Work. New York: Association for Computing Machinery.
  - Hussein, M. (2013). From Courtyard to Monument: Effect of changing social values on special Configuration of "the cities

- of the Holy Shrines" in Iraq. In Y.O. Kim, H.T. Park & K.W. Seo (Eds.), *Ninth International Space Syntaz Symposium*, Seoul, Sejong University.
- Logan, J. & Molotch, H (1987). *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. Berkeley: University of California Press.
  - Parkin, D. (1992). Ritual as Spatial Direction and Bodily Division. In Decoppet (Ed), *Undertanding Ritual*. New Fatter Lane. London: Rutledge.
  - Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.
  - Sime, J. (1986). Creating places or designing spaces ? *Journal of Environmental Psychology*, 6(1),49-63.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

صبوری، سمیه و صابونچی، پریچهر. (۱۴۰۱). ارزیابی کیفی روند توسعه بر بافت پیرامونی مکان مقدس با تأکید بر خیابان امام رضا (ع). منظر، ۱۴(۶۱)، ۴۸-۵۹.

DOI: 10.22034/MANZAR.2022.306319.2154
URL : http://www.manzar-sj.com/article_161038.html